

Селянські громадські об'єднання України в контексті міжреспубліканських зв'язків (20-ті рр. ХХ ст.)

Аналізуються соціально-політичні засади та простежуються механізми міжреспубліканських взаємин громадських об'єднань радянського села.

Ключові слова: інтернаціоналізація, громадські об'єднання, комнезами, комітети взаємодопомоги, профспілки, кооперація.

В умовах бурхливого розвитку громадських організацій в сучасній Україні привертає увагу історичний досвід функціонування об'єднань громадян. У цьому контексті важливим є історичний досвід функціонування прокомуністичних громадських організацій українського села – класових селянських спілок. Окреслена проблема дотепер не була відображена у спеціальних дослідженнях, що зумовлює її актуальність і формулює в якості мети висвітлення міжреспубліканських зв'язків громадських організацій українського села упродовж 1920–х рр.

На відміну від кооперації, класові селянські спілки республік Радянського Союзу були саме тим важелем, який дозволяв поширювати вплив державних структур на всі без винятку соціальні верстви радянського села. Варіювання завдань, що покладалися на ці об'єднання, включало в себе весь спектр взаємодії влади та селянського середовища. Тому компартійний режим передусім вимагав з'єднати в єдину систему бідняцькі спілки тих республік, де вони, продовжуючи воєнно–комуністичну традицію комбідів, існували в класичному варіанті комнезамів України та спілок кошчі Середньоазіатського регіону СРСР.

Уже на початку 1923 року у зв'язку із зверненням ЦК кошчі Туркестану до Всеукраїнської центральної комісії незаможних селян із пропозицією встановити постійний обмін досвідом, в Туркестанську республіку була надіслана добірка матеріалів про правовий статус та діяльність комнезамів [1, арк.269]. У 1924 році, в результаті національно–державного розмежування Середньої Азії й утворення тут нових радянських республік та автономних областей, відбулися певні зміни в територіально–правовому становищі селянських громадських об'єднань. За таких умов їх співпраця з комнезамами УСРР сконцентрувалася на з'ясуванні структурно–управлінських підвалин діяльності класових спілок. Взаємний обмін міркуваннями між керівництвом комнезамів і спілок кошчі здійснювався шляхом інтенсивного листування, надсилання статутів, планів роботи, протоколів з'їздів, засідань міжвідомчих комісій, інструкцій, звітів. Організація роботи президентів ВЦКНС і ЦК кошчі, структура управлінської вертикалі спілками селянської бідноти на міс-

цях, форми їх звітності, взаємовідносини останніх з органами державної влади, проведення чисток і перереєстрацій – таким був далеко не повний перелік питань, що цікавили ці споріднені організації республік Середньої Азії та України[2,с.48].

Свою специфіку мали взаємостосунки між селянством України та інших радянських республік по лінії сільських товариств взаємодопомоги. На відміну від селянських комітетів взаємодопомоги Росії, створення яких розпочалося в травні 1921 року, в Україні урядова постанова «Про комітети взаємодопомоги на селі» була прийнята лише 23 грудня 1921 року, а сам організаційний процес розтягнувся на два роки[3,с.7]. Тому російський досвід копіювався й упродовжувався в практиці діяльності КВД як в Україні, так і в інших національних республіках. 28 лютого 1922 року Наркомсоцзабез РСФРР надіслав усім НКСЗ радянських республік обіжник «Про використання досвіду роботи селянських комітетів взаємодопомоги». З метою повсюдного створення КВД, пропонувалося запозичувати досвід російських губерній[4,с.7]. Перша Всеросійська нарада з питань селянської взаємодопомоги в липні 1922 року особливий наголос зробила на проведенні масованої організаційно–пропагандистської роботи, відсутність якої в Україні констатували на нараді її представники – заступник наркома соцзабезпечення республіки І. Цекіновський та член президії ВЦКНС Ф. Грачов. Враховуючи досвід сількомів Російської Федерації, місцеві парторганізації України значно посилили агітаційно–масову роботу серед сільського населення. Чернігівський губком КП(б)У в серпні 1922 року запропонував усім партійно–радянським організаціям «виділити достатню кількість інструкторів та агітаторів, організувати видання листівок, вміщувати статті в газетах, що роз'яснювали ідею взаємодопомоги»[5,с.33]. Здійснення цих заходів коригувалося в ході постійного зв'язку між керівництвом сільської взаємодопомоги України та окремими регіонами РСФРР. У 1922 році Селянська секція взаємодопомоги при НКСЗ України одержала матеріали про діяльність КВД Кубано–Чорноморської області, де постійно велася популяризація ідеї селянської взаємодопомоги через поширення партійно–радянським активом спеціальних інструкцій з питань організації КВД [6,с.52].

ЦК селянської взаємодопомоги РСФРР надіслав в Україну зразки анкет, звітів та іншої документації для налагодження діловодства відповідного зразка[7,арк.11]. Значна увага приділялася організаційним принципам селянської взаємодопомоги на I Всеросійському з'їзді КВД. 20 грудня 1922 року відбулося засідання українсько–туркестанської комісії з'їзду під головуванням наркома соціального забезпечення Російської Федерації М. Мілютіна. В її роботі від України взяли участь уже знайомі нам І. Цекіновський та Ф. Грачов, а від Туркестанської республіки – І. Кунджасаров та Д. Нефьодов. Вони висловилися за необхідність надання комнезамам і спілкам кошчі можливості впливати на склад КВД через відведення небажаних кандидатур членів комітетів взаємодопомоги та кооптування до складу керівних органів сількомів своїх представників[8,арк.21]. Згідно з рекомендаціями комісії, ЦВК і Раднарком Туркестану 18 грудня 1923 року видали декрет, за яким КВД повністю перейшли в підлеглість союзу кошчі із статусом секції дехканської громадської взаємодопомоги (ДГВ) і передачею усього майна в комітети кошчі. На II Всетуркестанському з'їзді кошчі в лютому 1924 року в Ташкенті, куди прибули на запрошення ЦК спілки делегати від дехканських організацій Бухарської та Хівінської радянських республік,

комнезамів УСРР, селян Російської Федерації, було вироблене положення про секцію (ДГВ) при спілках кошчі, яке увібрало в себе досвід створення КВД при КНС України.

У РСФРР селянство в результаті так званих революційних аграрних перетворень було значно більшою мірою «усереднене», ніж в Україні, де зберігався вищий відсоток міцних рентабельних господарств і не існувало тривалої общинної традиції, підвалини якої експлуатувалися більшовицьким керівництвом під час створення КВД у РСФРР. Ці обставини не дозволяли механічно переносити досвід російських КВД на українській ґрунт. Іншою перешкодою було існування комнезамів і їх щільна опіка над КВД, що породжувало періодичні колізії під час вироблення єдиних організаційних засад діяльності селянських товариств взаємодопомоги. У 1923 році в журналі «Взаємодопомощь» – органі Київського губсоцзабезу – була вміщена стаття–рекомендація під назвою «Як створити фонд взаємодопомоги у сільських місцевостях», в якій пропонувалося створювати фонди КВД шляхом «самообкладання», у вигляді примусового вилучення певного відсотку з прибутків селянського господарства. У зв'язку з цим, керівництву КВД РСФРР звернулося до комітетів взаємодопомоги України, вказавши на недоцільність такого підходу. Сількомам України рекомендувалося спрямовувати зусилля на розвиток виробничої діяльності КВД, здійснюючи самообкладання добровільно, без застосування репресій[9,с.4]. У відповідь II сесія ВЦКНС 7 жовтня 1924 року за доповіддю «Участь КНС у роботі комітетів взаємодопомоги» прийняла резолюцію, надіслану керівництву усіх округових секцій КВД. В ній пропонувалося особливо увагу приділяти правильному створенню матеріальних фондів сількомів і, зокрема, здійснювати експлуатацію підприємств КВД на тих самих підставах, що і в РСФРР[10,с.17].

На загальносоюзному рівні проблема примусового поповнення фондів КВД вирішувалася державним керівництвом у завуальованій формі. 29 серпня 1924 року вийшла постанова ЦВК та РНК Союзу РСР про самообкладення селянських господарств, яке пред'являлося у вигляді заходу для задоволення місцевих громадських потреб і прямо стосувалося діяльності КВД. При цьому порядок самообкладання передбачав прийняття на загальних зборах сільського населення відповідних рішень щодо реалізації цієї постанови[11,с.6]. Характерним моментом було те, що позитивне голосування більшості зібрання неорганізованого населення не тягло за собою обов'язкового самообкладання тих господарств, які висловилися проти, тоді як прийняття рішення більшості голосів на зборах, організованого в КВД населення, несло обов'язковий характер для усіх членів організації у напрямку виконання статутних норм та здійснення нормативів внутрішньої ідейно–класової дисципліни. Особи, які не бажали самооподаткуватися, підлягали тимчасовому відчуженню від права на допомогу з боку КВД. Передбачалася також і судова відповідальність цих осіб. При цьому суми їхньої, так званої заборгованості, стягувались через місцеві органи влади в судово–адміністративному порядку. Така жорстка державна політика вибивання коштів з організованого в КВД селянства диктувалася відсутністю економічної зацікавленості заможної частини селян та частини середняцтва в переадресуванні коштів соціально близьким більшовицькому режимові прошаркам сільського населення. Усе це об'єктивно породжувало потребу держави в таких важелях маневрування, які дозволяли зберігати відносну лояльність до себе з боку бідняцтва,

одночасно коригуючи спротив заможних верств для отримання підстав реалізації каральних заходів щодо останніх.

Однією з найактуальніших проблем для комітетів взаємодопомоги упродовж усього їх існування було залучення до своїх лав широкої селянської маси. Принцип індивідуального членства, здійснюваний на початку діяльності КВД, тривожив компартійне керівництво перспективою появи заможно-середняцької стійки, антиподом якої, при проведенні жорсткої класової селекції, могла стати ще одна незаможницька організація комбідівського зразка. З ініціативи ЦК РКП(б) питання спеціально обговорювалося на II пленумі ЦК КВД РСФРР у липні 1924 року, де, окрім працівників селянської взаємодопомоги Російської Федерації, були присутні представники України, Білорусії, Вірменії та Криму. Учасники пленуму висловилися за побудову КВД на основі колективно-добровільного членства [12, с. 276]. Однак колективне членство, яке прийшло на зміну індивідуальному, породжувало для КВД України нові проблеми. Воно передбачало створення комітету взаємодопомоги за рішенням сільського сходу, який під тиском комнезаму формально затверджував порядок відрахувань до фонду КВД. Він здебільшого мав на меті пріоритетну підтримку бідноти, яка іноді навіть не вступала до товариства, користуючись його допомогою за рахунок рентабельних господарств. Складалася парадоксальна ситуація, коли організація, покликана надавати допомогу селянину в екстремальних ситуаціях, в ряді випадків перетворювалась на додатковий тягар для його господарства. Це рельєфно виявилось в 1924 році в Запорізькій окрузі, де селяни були змушені відкуповуватися від участі в громадських роботах на користь КВД під час жнив [13, с. 4]. Кількість товариств взаємодопомоги по національних республіках була неоднаковою і зумовлювалася рядом чинників, серед яких знову – таки принципового значення набував фактор стабільності позиції сільського приватного власника. Причому баланс суб'єктивних прагнень партії та об'єктивного стану капіталізованих господарств по суті відбивав суперечливий характер ставлення окремих соціальних груп селянства до КВД. Форсування темпів використання господарського потенціалу села для потреб більшовицького режиму викликало реакцію відсторонення від КВД значної кількості економічно спроможного населення. В тих республіках, де рівень приватновласницької ініціативи та економічні позиції рентабельних господарств були сильнішими, спроби валюнтарного тиску партійно-державних функціонерів у напрямку поповнення членської маси організації сільської взаємодопомоги за їх рахунок зазнавали активного спротиву.

Уніфіковані, насаджувані зверху класові селянські спілки створювалися, насамперед, із політичних міркувань. Тому ними особливо щільно опікувалося союзне компартійне керівництво. Воно було серйозно занепокоєне «прогальмовуванням» КВД та їх аналогів у національних республіках, намагаючись виявити причини незадовільного господарювання, узагальнити здобутки, адже комітети взаємодопомоги разом з іншими прокомуністичними селянськими спілками мали утворити соціальну вісь, навколо якої оберталися б усі інші громадські утворення радянського села. Оскільки в існуванні КНС України була своя специфіка, неприйнятна в умовах інших республік, в директивах РКП(б) йшлося про використання лише окремих граней досвіду комнезамів. Споріднені генетично й функціонально, КВД союзних республік давали для цього значно ширший простір. Влітку 1925 року інформаційний відділ ЦК

РКП(б) надіслав на ім'я ЦК КП(б)У таємний лист з аналізом реального стану КВД у національних республіках. В ньому відзначалися організаційні негаразди, які знаходили прояв у низькій самодіяльності селянської маси, слабкості активу, розходженні інтересів комітетів взаємодопомоги і місцевих органів влади, громіздкості і дороговизні апарату КВД, формальному керівництві низовими комітетами з боку центральних органів. Усе це відбувалось на тлі відсутності власної матеріальної бази у більшості комітетів, безгосподарності, зловживання при видачі позик селянству, збитковості підприємств КВД, поширення практики перекладання на сількомі функцій збирачів коштів із наступною їх концентрацією в руках волосних та районних комітетів.

Партійним організаціям України, на підставі узагальнення результатів функціонування КВД в окремих регіонах СРСР, рекомендувалося в підходах до керівництва мережею сількомів зжити ліквідаційні настрої серед членів партії щодо комітетів взаємодопомоги та поповнити їх керівний склад відповідальними партійними працівниками. Для підвищення авторитету КВД серед селянства вказувалося на необхідність виділяти окремі зразкові організації, ув'язавши їх з кооперацією, шляхом входження комітетів взаємодопомоги в ролі юридичних осіб до кредитних товариств і проведення їх представників у ревізійні комісії споживчої кооперації. Тактика НЕПу мала бути доповнена завданнями КВД, зорієнтованими на стратегію «соціалістичних перетворень» господарсько-соціальної структури села. У зв'язку з цим вимагалось перенести центр ваги на пошкваллення виробничої діяльності КВД, шляхом розширення громадських засівів, створення сільськогосподарських колективів, організації надлишкової робочої сили через залучення бідноти до найпростіших форм усупільнення праці: прокатних пунктів, машинних товариств, сезонних артелів тощо [14, арк. 41].

Керований вказівками центрального керівництва, проводив свою роботу і Робітземліс України. В серпні 1924 року інструктор ЦК профспілки сільгоспробітників СРСР В. Куликов здійснив інспекцію низових осередків Робітземлісу Харківської губернії. На основі даних обстеження оргвідділом профспілки, за дорученням ЦК СГЛР було розроблено план заходів, спрямованих на коригування діяльності усіх губвідділів Робітземлісу. План передбачав жорстке дотримання «класової лінії» під час укладання трудових угод роботодавців із наймитами і, водночас, застосування більш гнучких форм роботи серед агрономів, землевпорядників та інших спеціалістів сільського господарства [15, арк. 16]. Місцеві органи Робітземлісу були жорстко зорієнтовані на директиви московського центру профспілки сільгоспробітників СРСР, принаслідуючи до них свою громадсько-організаційну діяльність. Так, на засіданні президії Зінов'євської окрфілії Робітземлісу 19 лютого 1926 року був розроблений календарний план районних делегатських зборів сільгоспробітників із метою популяризації ухвал V Всесоюзного з'їзду профспілки [16, арк. 17]. В централізованому порядку готувалися кадри профорганізаторів. Тільки упродовж 1927–1929 років через Центральні наймитські курси в Москві пройшли підготовку 33 активісти Робітземлісу. В 1930 році для навчання у Вищій школі профруху було відраджено 16 функціонерів профспілки сільгоспінробітників України [17, арк. 32].

Компартійне керівництво в центрі і на місцях гарячково шукало найбільш доцільні форми організації та контролю за селянською масою, оскільки в умовах НЕПу комнезами та їх аналоги в інших республіках, як

вузькокасові, кастові організації люмпенізованих верств села, переживали глибоку кризу. Проте, хоча зміна соціально-економічних орієнтирів, спрямована на відродження рентабельних селянських господарств, на думку Д. Мануїльського, «вихолостила всякий зміст роботи комнезамів»³, їх політичне значення в протистоянні з селянами-власниками з огляду на більшовицьку стратегію аграрних перетворень зберігало свою актуальність. Після червневого 1923 року пленуму ЦК КП(б)У, на якому обговорювалося питання подальшої долі організацій бідноти, секретар ЦК КП(б)У Е. Квіринг у листі до ЦК РКП(б) поділився сумнівами щодо доцільності збереження державного статусу КНС[18,арк.62] Розуміючи важливість піднятої проблеми, ЦК РКП(б) прийняв рішення провести обстеження ряду сіл, районів, окремих губерній УСРР з метою детального вивчення роботи комнезамів і ознайомлення з політико-економічним становищем селянства, партійною, радянською роботою, діяльністю КВД, кооперативних та інших громадських об'єднань. Уже в жовтні 1924 року група відповідальних працівників апарату ЦК РКП(б) проводила обстеження 18 сіл України (по два села в кожній губернії). Окрім того, спеціальною комісією ЦК вивчався стан роботи комнезамів на Чернігівщині та Полтавщині[19,с.38]. В жовтні-грудні 1924 року сількомі-сією ЦК КП(б)У проводилася підготовка матеріалів на очікувану нараду ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У по роботі на селі, присвячену питанням діяльності КНС та КВД і взаємовідносинам між комітетами взаємодопомоги окремих республік[20,с.9].

Більшість членів комісії – Г. Петровський, Д. Мануїльський, В. Шумський та інші – розглядали КНС як єдину опору радянської влади на селі і наполягали на політичних та економічних привілеях для незаможників, підтримці «безгосподарчих та малогосподарчих елементів села». Крайнім представником цієї групи був Д. Мануїльський, який пропонував скоротити чисельність комнезамів до 300 тис. чол., залишивши там лише саму бідноту, утримувану в організації різноманітними пільгами. Визнаючи, що таке звуження КНС посилить вороже ставлення до них середняків, він допускав, що у вигляді поступки останнім через декілька років можна взагалі відмовитись від комнезамів. Інша група, очолювана Е. Квірингом, В. Чубарем та О. Скрипником, констатуючи недостатнє охоплення комнезамами трудячого селянства, ворожість середняків до КНС, що продовжували здійснювати політичну й економічну диктатуру на селі у власних вузько-кастових інтересах, пропонували розширити соціальну базу більшовизму, зміцнивши спілку з середнім селянством. Рекомендувалося більш активно залучати селянство до роботи радянських органів і звести до мінімуму індивідуальні господарські пільги членам комнезамів, віддаючи перевагу селянським господарським об'єднанням. О. Скрипник, відзначивши, що термін «незаможний селянин» охоплює і середняка, пропонував дозволити йому відкрито вступати до комнезамів. Як свідчить доповідна записка секретаря ЦК КП(б)У Я. Квіринга Сталіну, ця пропозиція налякала учасників наради перспективою посилення куркульсько-середняцького ухилу в комнезамах[21,с.65]. У висновках комісії з підготовки реорганізації комнезамів було зазначено: «Існуючі течії – ліквідаторські та за прийняття до КНС середняків – ведуть до небажаних наслідків. Перше – тим, що розпустивши майже мільйонну організацію незаможників, будучи не в змозі охопити цю масу відразу ж іншими організаціями, ми мали б силу, що могла вилитися, за відповідних обставин, у відкритий опір Радянській владі. Інше – тим, що втягнувши

до КНС середняків, ми мали б на селі селянську спілку, про загрозу якої для партії й влади не доводиться навіть говорити»[22,арк.122].

Водночас, обстеження КНС на місцях показали, що вони протиставили себе не лише заможному, але й середняцькому, найбільш численному селянському прошарку. Інструктор ЦК РКП(б) В. Осипов, обстеживши ряд комнезамів Красноградської округи, так охарактеризував їх стан: «Організація КНС замкнена, не користується авторитетом у середняків і частково бідняків. Робота з піднесення маломісних господарств майже не ведеться. Політиканствують»[23,арк.158]. В с Шабельники Чигиринського району Черкаської округи під час обстеження місцевого комнезаму уповноважений І. Фурер зафіксував такі висловлювання селян: «У Росії вже нема комнезамів і тому там селянство добре працює. А у нас куди не кинь – там і комнезам, тільки він сам хоче мати до всього доступ»[24,арк.85].

Проаналізувавши й узагальнивши результати обстежень стану класових селянських спілок, компартійне керівництво внесло певні корективи в практику діяльності сільських громадських об'єднань. Згідно з рішенням XIII з'їзду РКП(б), комітети взаємодопомоги мали розгорнути енергійну діяльність із піднесення бідняцьких господарств, шляхом втягнення селянства в колективний сектор сільського господарства, використовуючи для цього різні види кооперації[24,арк.11]. А на липневому 1925 року пленумі ЦК КП(б)У сталінський емісар Л. Каганович, призначений генеральним секретарем ЦК КП(б)У, провів постанову про перетворення комнезамів в добровільне громадське об'єднання під приводом того, що збереження надалі державного статусу КНС загрожувало посиленням антирадянських виступів та перетворення цих організацій у політичну партію. Узгодження цього рішення з московським компартійним керівництвом пізніше підтвердив сам Сталін в одному з листів до В. Молотова[25,арк.17].

Водночас компартійне керівництво країни, розглядаючи як найважливіше знаряддя й основну соціальну базу свого аграрного курсу батрацько–бідняцькі верстви, продовжувало лінію на створення особливих організацій бідноти. Результатом стало відродження досвіду комбідівської політики, хоча й у видозміненій формі. На жовтневому 1925 року пленумі ЦК РКП(б) була прийнята постанова «Про роботу серед сільської бідноти», яка націлювала партійні організації на проведення особливих зборів, конференцій найбіднішого населення села, створення в селах, волостях і районах груп бідноти[26,с.74]. Обговорення рішень ЦК на пленумах крайових, обласних і районних партійних комітетів, а також на нарадах і зборах сільських партосередків показало, що в ряді місць поставлене завдання сприйняли саме як повернення до комбідівських традицій, що тепер можна буде «натиснути» на заможного селянина як слід, хоча прямої вказівки на це в рішеннях пленуму не містилося. Уже в 1930 році по 14 врахованих областях і краях РСФРР налічувалося 24 098 бідняцьких груп, що об'єднували 284 564 члени. Побудовані за принципом діяльності комнезамів України, вони перетворилися в постійно працюючу організацію на селі, яка здійснювала контроль за роботою радянських, господарських і кооперативних органів, в проведенні ними суворо витриманої «класової лінії» і сприяла партійним організаціям у розгортанні колективізації[24,арк.8].

Групи бідноти діяли також і на теренах України поруч із формально реорганізованими наприкінці 1925 року у добровільні товариства комнезамами, від яких вони перебрали адміністративно–фіскальні функції.

Створювалися вони при колгоспах. На 1 січня 1932 року в республіці існувало 21 175 наймитсько–бідняцьких груп, що охоплювали своїм впливом 67,8% від загальної кількості сільгоспартілей і ТСЗОів. Вони об'єднували 1 346 145 колгоспників, колишніх наймитів і бідняків. Таким чином, була створена ще одна додаткова надбудова в ієрархії контрольованих партією–державою громадських селянських об'єднань. Щоправда, ефективність функціонування груп бідноти була в половині випадків досить умовною. Як показали обстеження 61 району України, 52% наявних тут наймитсько–бідняцьких груп не працювали. З метою активізації бідноти, ВЦКНС асигнував 25 тис. крб. для преміювання кращих наймитсько–незаможницьких груп сільгоспреманентом, коштами на придбання бібліотек, оснащення санітарно–побутових закладів – медпунктів, амбулаторій, дитсадків[27,с.46].

Досвід українських комнезамів був також рекомендований компартіям ряду національних республік для його використання в практиці діяльності громадських об'єднань. В проекті резолюції, схваленому політбюро ЦК РКП(б) 1 жовтня 1925 року і опублікованому в «Правді» ще до жовтневого пленуму, вказувалося: «Вважати за необхідне, щоб організації бідноти в ряді східних республік (кошчі в Середній Азії, джарли в Казахстані, хамначити в Якутії), в основному, були побудовані на таких само засадах, як і реорганізовані комнезами на Україні»[26,с.221].

Історичні обставини склалися так, що саме голова ВЦКНС Г. Петровський був прямо причетний до створення перших організацій якутської бідноти. Відбуваючи заслання в Якутську, він разом з Орджонікідзе, Ярославським та іншими більшовиками в березні 1917 року заснував профспілку батраків якутського улусу «Мархі», яка стала прообразом місцевої бідняцької організації радянського зразка – спілки хамначитів[28,с.121]. Організація об'єднувала напівпроле–тарські верстви, основним засобом існування яких була праця в заможних господарствах та заняття різними промислами. В Якутії ця категорія населення налічувала до 5 тис. чоловік[29,арк.12]. Очоливши на початку 20–х років комнезами України, Петровський підтримував зв'язки з керівництвом хамначитів, рекомендуючи йому впроваджувати український досвід. З переходом до непу, в 1923 році хамна–читам була надана форма кооперативно–артільного професійного об'єднання. У листопаді 1924 року спілка об'єднувала 1 500 чоловік, в березні 1925 року – 2 100 чоловік, а 25 її місцевих відділів було створено в улусах.

Намагаючись уніфікувати діяльність класових селянських організацій у різних регіонах СРСР і забезпечити в них більшовицький провід, компартійні верхи зіткнулися в Якутії з труднощами, обумовленими особливостями соціально–господарської структури цього віддаленого регіону Російської Федерації. Вузловою стала проблема соціального складу хамначитів з причини відсутності тут більш–менш значного пролетарського прошарку. Вона викликала жваву дискусію на Якутській обласній партконференції у грудні 1924 року. Одна частина делегатів пропонувала надати хамначитам характеру КВД, включивши до організації бідняцькі верстви, що повторювало один з етапів сумісного функціонування комнезамів і комітетів взаємодопомоги на теренах України. Інша – вимагала повернути хамначитам статус сільської профспілки, поповнивши її склад наймитами, чорноробами, кустарями[29,арк.5]. Керуючись цією директивою, ЦК Всеробітземлісу 16 жовтня 1925 року постановив: «З метою встановлення необхідного зв'язку і взаємної під-

тримки наймитів, бідноти й середняків проти експлуататорських груп в улусах, визнати за необхідне входження батрацтва та інших категорій сільських найманих робітників до союзу хамначитів за умови виконання ними своїх матеріальних зобов'язань (сплати членських внесків) тільки перед Всєробітземлісом – основною організацією [30, с. 12]. ЦК РКП(б) вищезгаданою постановою від 1 жовтня 1925 року затвердив громадський характер спілки хамначитів, продублювавши механізм реорганізації комнезамів з державно–адміністративних організацій у добровільні в національних регіонах РСФРР.

Ініціативі центрального компартійного керівництва активізували зв'язки КНС України з республіканськими та обласними спілками кошчі. В листопаді 1925 року в Туркестан у відповідь на телеграфний запит ЦК кошчі цієї республіки був надісланий новий статут комнезамів [31, с. 12]. В грудні цього ж року ВЦКНС надіслав ЦК кошчі Узбекистану збірку усіх офіційних матеріалів, які стосувалися реорганізованих комітетів незможних селян, та отримав від нього плани роботи й тези про завдання та розбудову спілки кошчі, затверджені на пленумі ЦК компартії Узбекистану [32, с. 16]. Представники спілок кошчі були присутні на з'їздах незможного селянства України. В 1927 році на V Всеукраїнський з'їзд прибули делегати від організації кошчі Казахстану – Мамаєв та Джандосов і Узбекистану – Керім–джанов та Бекцентієв, які заявили про готовність використовувати досвід комнезамів у своїх організаціях [33, с. 11].

⁴ Досвід реорганізації комнезамів справді був використаний під час перебудови роботи спілок кошчі Середньої Азії та Казахстану. За постановою Середньоазійського бюро ЦК РКП(б) спілки кошчі, подібно до КНС України, повинні були стати добровільною громадською бідняцько–середняцькою організацією, позбавленою будь–яких адміністративних функцій з основним завданням «всебічного захисту інтересів малоземельного й безземельного дехканства» [32, с. 22]. Вирішувати це завдання спілки кошчі повинні були посередництвом проведення кооперування бідноти, доцільного розподілу державних сільськогосподарських кредитів, неухильного впровадження в життя законодавства про пільги найбіднішому дехканству й надання йому різних видів індивідуальної допомоги. Для втягнення в реорганізовані спілки кошчі основної маси дехканства, проводилися дехканські конференції, а для посилення впливу бідноти в радах, кооперації, комітетах взаємодопомоги та в інших організаціях – наради членів кошчі, які в них працювали спільно з неорганізованою біднотою, тобто використовувалися форми роботи, впроваджені КНС в українському селі [33, с. 12]. Розгортання діяльності спілок кошчі, так само як і комнезамів, відбувалося під жорстким централізованим диктатом партії. До функцій спілки входив нагляд за виконанням закону про землю та перерозподіл сільськогосподарського податку через судово–репресивну систему. Представники кошчі брали участь у діяльності земельно–меліоративних судів та перевиборах до рад, реорганізації сільськогосподарської кооперації за пролетарським взірцем, створенні колективних господарств. Тенденція прогресуючого акцентування уваги на форсованій колективізації визначала зміни в соціальному складі спілки та в завданнях, які визначалися партійно–державним керівництвом. Це і було відбито у зміні назви спілки кошчі в Таджикистані, яка з червня 1927 року іменувалася «Джуфуінароді» – «Плугатарі».

Спроби принатурити організаційно–структурні засади діяльності класових спілок до метаморфоз соціально–економічної політики компар-

тійного режиму стимулювали і міжреспубліканські зв'язки селянських товариств взаємодопомоги. В серпні 1926 року Центральна секція СТВ УСРР звернулася до центральних органів селянської взаємодопомоги Російської Федерації й Білорусії з проханням надіслати «Положення та інші законодавчі матеріали по лінії СТВ» і отримала необхідні документи від ЦК СТВ РСФРР, а також ряд інструкцій про діяльність сількомів Білорусії, роботу ревізійних комісій та уповноважених СТВ[34,с.4]. На початку 1927 року у зв'язку з реорганізацією спілок кошчі на території Середньої Азії з них були виділені дехканські товариства взаємодопомоги (ДТВ), як організації, що мали охопити своїм впливом «усі прошарки трудящого населення кишлака й аулу»[35,арк.37].

Представники керівних органів класових спілок УСРР були залучені до підготовки проведення реорганізації громадських об'єднань у цьому регіоні. Член ВЦКНС і президії Центральної секції селянської взаємодопомоги України В. Іжевський очолював міжреспубліканську комісію з обстеження діяльності КВД Кара-Киргизької автономної області[36,арк.25]. В ході реорганізації у зв'язку із зміною статусу й організаційних принципів цих товариств стало питання про вироблення нового законоположення про ДТВ. 4 травня 1927 року Середньоазіатське бюро ЦК ВКП(б) звернулося до ЦК СТВ України з проханням вислати Положення та інструкції про Селянські товариства взаємодопомоги УСРР, зокрема інформацію про розміри членських внесків, форми та способи надання допомоги населенню, джерела прибутків СТВ. Перераховані матеріали з відповідними коментарями були надіслані на адресу оргвідділу Середзбюро ЦК ВКП(б) уже 28 травня 1927 року[36,арк.29].

В січні 1927 року ЦК СТВ Білорусії звернувся до ВЦКНС з запитом про взаємовідносини між комнезами і СТВ. У відповідь керівництво комнезамів повідомило, що КНС і СТВ «координують свою роботу шляхом взаємної інформації, але за своєю внутрішньою структурою кожна з цих організацій діє цілком самостійно, в межах існуючих відносно них законодавчих актів. Роль комнезамів полягає в «ідейному керівництві товариствами взаємодопомоги». Практично ж, СТВ України до часу своєї ліквідації у 1932 році залишалися негласно підпорядкованими комнезамам, керівництво яких продовжувало контролювати їх соціальний склад і діяльність у відповідності з класовими пріоритетами селянської політики більшовизму.

Параметри діяльності самих комнезамів визначалися волею московського компартійного керівництва. 16 листопада 1929 року з ухваленням на пленумі ЦК ВКП(б) резолюції «Про сільське господарство України та про подальшу роботу на селі» КНС увійшли в останній організаційний період свого існування. Резолюцією пленуму перед ЦК компартії України було визначено центральне завдання організаційно-політичної роботи в сільській місцевості України. Воно полягало в організаційному зміцненні КНС за рахунок проведення кампанії чисток керівних органів комнезамів від селян нелояльних до курсу на тотальну колективізацію[37,с.4]. За період 1930–1932 років комнезами завершили переорієнтацію своєї діяльності на організаційно-господарські цілі підготовки ґрунту до усупільнення основних фондів селянських господарств. На заключному етапі свого існування КНС сконцентрували зусилля на реалізації державного замовлення з хлібозаготівелі. Останній спалах активності комнезамів припав на осінь 1932 року і також був інспірований сталінським парткерівництвом. Комнезами реалізовували прийняті під диктовку надзвичайної комісії В.

Молотова закони, якими передбачалося натуральне штрафування іншими видами продовольства боржників з хлібозаготівель за умови відсутності у них зерна. Саме вони виконували негласні інструкції, які йшли від Сталіна і Молотова, про вилучення у боржників усіх нагромаджених до нового урожаю запасів продовольства і тим самим остаточно дискредитували себе в очах сільської громадськості. Оскільки сприяння виробничому кооперуванню було основним напрямом діяльності пізніх КНС, завершення в загальному вигляді примусової комунізації селянських господарств створювало організаційно-функціональні передумови для припинення діяльності комнезамів, що посилювалося чинниками існування інших сільських громадських об'єднань, які виконували непрофільні функції КНС у сільській місцевості. Постановою ВУЦВК від 8 березня 1933 року припинялося подальше існування комітетів незможних селян і закріплювалося привілейоване становище активу КНС у колгоспах. Формально юридичною підставою згаданої постанови було рішення V пленуму ВЦКНС 16 лютого 1933 року про самоліквідацію комнезамів [38, арк. 17].

Як бачимо, особлива організаційна побудова громадських об'єднань розглядалася компартією як стимулятор інтернаціоналізації селянства, інтегрованого в їх систему, із перенесенням досвіду селянських організацій на рівень міждеспубліканських зв'язків. Провідним методом оформлення організаційної структури прокомуністичних селянських спілок в масштабі СРСР була форсована консолідація громадських об'єднань. Масові громадські об'єднання підпорядковувалися закономірностям пануючої політико-соціальної системи і відтак, були неспроможними чинити їй відчутний опір за структурними і кадровими напрямками. Розвиток зазначених тенденцій призвів до нівелювання базових засад діяльності громадських об'єднань радянського села і сформував підвалини до їх структурної трансформації у допоміжний елемент державного механізму.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів виконавчих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.257. – Оп.1. – Спр.164.
2. Березовчук М.Д. Роль комнезамів у соціалістичній перебудові села // Укр. істор. журн. – 1960. – № 3.
3. Сборник действующих на Украине положений по социальному обеспечению. – Харьков, 1924.
4. Известия НКССО. – 1992. – 4 марта.
5. Вестник социального обеспечения. – 1922. – № 5–7.
6. Алексанов П.Н. В борьбе за социалистическое переустройство деревни. (Крестьянская взаимопомощь. 1921–1932 гг.). – М., 1971.
7. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф.413. – Оп.2. – Спр.1028.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1037.
9. Туркестанская правда. – 1924. – 15 июня.
10. Взаимопомощь (Киев). – 1923. – № 1.
11. Взаимопомощь (Москва). – 1923. – 14 мая.
12. Звіт робітничо-селянського уряду України за 1923–1924 рік. – Харків, 1925.
13. Взаимопомощь (Москва). – 1924. – 10 июня.
14. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.5426.

15. Там само. – Спр.2062.
16. ЦДАВО України. – Ф.2841. – Оп.1. – Спр.259.
17. Державний архів Кіровоградської області. – Ф. Р.839. – Оп.1. – Спр.304.
18. ЦДАВО України. – Ф.2841. – Оп.1. – Спр.30.
19. Мануильский Д.З. О новой политике в деревне и работе на селе. – Харьков, 1927.
20. Комуністична партія України в резолюціях. – К., 1979. – Т.1.
21. Березовчук М. Д. Заходи Комуністичної партії України по організаційно-політичному зміцненню комнезамів (1925 р.) // Укр. істор. журн. – 1964. – № 1.
22. ЦДАВО України. – Ф.257. – Оп.1. – Спр.134.
23. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1637.
24. Там само. – Спр.2067.
25. Там само. – Спр.2066.
26. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: Пер. з 8-го рос. вид. – К., 1979. – Т.3.
27. Письма И. В. Сталина Молотову. 1925–1936 гг. Сб. документов. М., 1995.
28. Сидоров П. Классовая борьба в доколхозной деревне. – М., 1978.
29. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.5425.
30. Правда. – 1925. – 2 октября.
31. Башарин Г. П. Замечательный революционер и большой друг якутского народа. – Якутск, 1963.
32. Чувство локтя. – Якутск., 1972.
33. Работник земли и леса. – 1925. – № 9.
34. Известия ЦК РКП(б). – 1925. – № 38.
35. ДАРФ. – Ф.5466. – Оп.1. – Спр.1198.
36. ЦДАВО України. – Ф.257. – Оп.1. – Спр.338.
37. Радянське село. – 1927. – 6 січня.
38. ДАРФ. – Ф.5466. – Оп.2. – Спр.259.

Журба М.А. Классовые общественные организации Украины в контексте межреспубликанских связей (20-е гг. XX ст.)

Анализируются социально-политические основы и прослеживаются механизмы межреспубликанских взаимоотношений общественных объединений советского села.

Ключевые слова: *интернационализация, общественные организации, комнезамы, комитеты взаимопомощи, профсоюзы, кооперация.*

Jurba, M.A. Traced associations Ukrainian village of inter-republican relations (1920th years)

Analyzes the analysis of socio-political principles and mechanisms of inter-republican relations traced associations Soviet village.

Key words: *internationalization, public associations, comnezams, committees of mutual.*